

Е. Ш. НҰРЫМБЕТОВ

ӘЛШЕКЕЙ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Сыр елі – жыр елі» деп халық арасында айтылатын қанатты сөз бар. Сыр өңірінің жыршылық мектебінің қазақтың ұлттық дәстүрлі саз өнерінде алатын орны ерекше. Жыршылық мектеппен қатар, Сыр өңірінде күйшілік мектептің де қалыптасқанын айта аламыз. Сонау Оғыз заманындағы Қорқыт бабамыздан бастау алатын күй өнерінің бір тармағы осы жерде қанатын кенінен жайған. «Қазақ халқы – оғыз заманынан жеткен күйлерді тартатын бірден-бір түркі тілдес халық» деп көрнекті ғалым А. Сейдімбеков жазғандай, қазақ күйлерінің тамыры тереңде жатыр [1].

Адамзаттың тарихты біліп үйренуі, ата-бабаларына қатысты деректерге ие болу үйреншікті нәрсе. Әр дерек біздерде себеп пен нәтижесі жағынан сергектікке жол ашады. Өткен күннің дерегі немесе тарих деп ат берілген, сөйтіп осы ғасырдың соңғы жартысынан бастап білім деп есептелген зерттеу объекті, яки тарихшы қолданған күнде де тарих болып есептелмеген дара бір объект пайда болған. Тарихи дерек – ол халыққа тән түрлі мәліметтерден құралған және басқа халықтардың деректерімен толықтырылған, дау тудырмайтын немесе дауы аз болатын материал. Тарих дерегі біз бен өткен уақыт арасына көпір салатын және шығу тегіміздің тексіз болмау жағдайынан, яки жетімдіктен құтқаратын материал.

Ата-бабалары жайындағы деректерге қол жеткізуге, оларды тұтас түйсікке айналдырып, ақыл мен сана-сезімнің таразысына салуға осындай бір мүмкіндіктің болғандығы табиғи қалыптасқан жағдайдың нәтижесі [2].

Өнердегі «алтын ғасыр» атанған XIX ғасырда дәстүрлі қазақ музыка мәдениетінде көптеген қайталанбас тұлғалар дүниеге келді. Соның ішінде күйшілік өнер кәсіби деңгейде қалыптаса бастады. Шамамен VIII – IX ғасырларда өмір сүрген Қорқыттан бастап, Кетбұға, Асанқайғы, Сүйінішұлы Қазтуған, Байжігіт, Абылайхан, Боғда күйшілерден XIX ғасырда Махамбет, Тәттімбет, Дәулеткерей, Құрманғазы, Абыл, Қожеке, Сармалай, Тоқа, Ықылас, Қазанғап, Дайрабай, Әлшекей, Өскенбай, Дина, Мәмен, Сейтек, Сүгір т.б. күйшілер дәстүр жалғастырды. Бұл күйшілер кең байтақ Қазақстанның әр жеріндегі, аймақтарындағы түрлі домбырашылық мектептердің өкілдері болып табылады.

Сондай тұлғалардың бірі, өзіндік сазгерлік қолтаңбасымен ерекшеленетін дәстүрлі күйші Әлшекей

Бектібайұлының (1847–1932) туғанына биыл 160 жыл толып отыр.

Қызылорда облысының Жаңақорған ауданында дүниеге келіп, Тәжікстанның Жауан қыстағында қайтыс болған Әлшекей бабамыз Сыр өңірі күйшілерінің ішіндегі көрнекті өкілі екенін мақтанышпен айтамыз. Сөйте тұра, күйшінің шығармашылығын зерттеу, күйлерін халық арасында насихаттау әлі де болса өз деңгейінде жүріп жатқан жоқ.

Ең алғаш Әлшекей Бектібайұлы жөнінде деректер М.Көкеновтің, Ү.Әбшеновтің, Д.Шпақовтың, Б.Әбдіразақов пен Қ.Ертаевтің, І.Жақановтың, Б.Айсыновтың, кейіннен Ө.Тұрсыновтың, А.Сейдімбековтің, Б.Нұржановтың, Б.Жүсіповтің және т.б. еңбектерінде жазылған болатын.

Жоғарыда айтылған тарихи деректердің ұзын саны осы еді. Әлшекей күйлерін орындаушылар да саусақпен санарлықтайтын. Өз ғұмырында жүзден астам күй шығарған дарынды халық композиторы Әлшекейдің шығармашылығын зерттеу неге заманында қолға алынбаған?

Біздің ойымызша, оның бірнеше себептері бар:

- Ең *біріншіден*, күйшінің шыққан тегі. Орта дәулетті Әлшекейдің ата-бабасынан қалған байлығы оған кесір болды. Күйшінің кемеліне келіп, ел ағасы болған шағы Кеңес заманының Қазан төңкерісімен тұспа-тұс келді. Байдың ұрпағы деген желеумен отбасы, туыстары қудалауға түсті. Осы қудалау өмірінің соңына дейін оған тыныштық бермеді. Туған топырағы, кіндік қаны тамған жері бұйырмай бір түнде көшуге тура келді. Әуелі Өзбекстан, кейіннен Тәжікстан жеріне барып, бас сауғалап, паналауы – елге сыйлы болып келген азаматқа, әсіресе жүрегі нәзік өнер адамына оңай соқпағаны анық. Туған жерімен байланыс үзіліп, жырақта қалған күйшінің мұрасын жалғастырып, елге таратар шәкірттері болмады.

- *Екіншіден*, «шайтан таяғын ұстаған» деген молдалардың түсінбеушілігі оның зығырданын қайнатты. Әлшекей балаларының домбырашы болғанын қаламады. Өз басына түскен ауыртпашылықты олар көрмесін деп ойлады. Домбыраны жасырып, жұрт көзіне түспей ойнауды әдетке айналдырды. Осы әдет балаларына ауысқан сияқты. Әзіретәлі Махановтың айтуы бойынша Әлшекейдің баласы Дәнебектің барлық өнерінің қызығын жалғыз ғана әйелі көргені аян. Осы жерде Әлшекейдің немересі Жидебай Дәнебековтың еске алған әңгімесіне құлақ

түрелік:

Ташкент облысы, Қазақстанның 40 жылдығы атындағы шаруашылықта тұрған кезіміз еді. Жәкем бір күні кешке дейін домбыра тартты. Кіріп шыққан адамдардан әдетіне басып қымсынбады да. Әйгілі ұстаға бір қара беріп жасатқан кара домбыра болушы еді, атамның көзін көрген деп отыратын. Бір сәт аңғарсам, әкем ағыл-тегіл жылап отыр. Сөйтіп ұзақ тартты-ау. Әлден уақытта орнынан атып тұрып домбыраны тізеге қойып екі бөлді. Екі бөлді де жанып жатқан ошаққа тастай салды. Сондағы айтқаны: «Әкем мен Қарабаладан қалған, Сейсенбегімді жалмаған қу тақтай менен де қаларсын»...

Сол себепті де әкесінің күйлерін тиіп-қашып естіген өз балаларының және киіз үй сыртынан естіп үйренген Кенжетай күйшінің орындауында Әлшекей мұрасы толық бізге толық жетпеген.

- *Үшіншіден*, күйшінің өз жанұясы туған еліне тек XX ғасырдың орта шеніне қарай көшіп келді. Бұл кезең әлі де болса, кенестік дәуірдің қылшылдап тұрған шағы. Әлшекейдің күйлері толыққанды халық арасында насихатталмады. Әлшекейдің «Қыз тоқтаған» күйін орындауға Әбдіқадыр Әбдыхалықов сахнаға шығар алдында халық ақыны Манап Көкеновтің осы күйді ойнағанда бармағын шығармауын өтінуі – сол заманның «қатал саясаты» еді.

- Сен бұл күйді бармағыңды шығарып ойнама. Партияның саясаты билеп тұрғанда, жазықсыз қуғындалып кетерміз, – дейді. Шынында да, біреудің тапқырлығын, ойнау шеберлігін дәл сол саясаттың кезінде кім түсінді дейсіз? Түсінсе де, бұқпантайлап ауыз ашпағандар қаншама? Күйдің атынан заты көрінетін сол тұсты да (бармағын шығару) «өкіметке қол шошайту» деп жала жаппасына кім кепіл?!

- *Төртіншіден*, қазақ музыкатану саласының «ақсақалы» академик Ахмет Жұбанов сынды мамандардың қолына Әлшекей туралы мағлұматтар дер кезінде тимеді. Адуынды, жігерлі күйлердің авторы Құрманғазы сияқты композиторлардың іздеушісі көбірек болған заман еді ол.

Осы сияқты себептердің арқасында күйшінің шығармашылығы зерттелінбей қалды. Оның үстіне Дәнебектің көзі тірісінде 1968 жылы өзі орындаған көптеген күйлері ұнтаспаға жазылған еді. Кейін ол жазбаның дерегі табылмай кетті.

Ендігі кезекте Әлшекейдің күйшілік мұрасының азғантай сынығының болса да, бізге үзілмей жетуіне үлес қосқан орындаушыларға тоқталып, кімнен-кім үйренгенін тармақтармен таратып көрелік.

1. Әлшекейдің өз балалары – Ерсұлтан, Байсұлтан, Қарабала, Жұмабек, Дәнебек, Мұса, Әлеуметтен тарайтын тармақ. Әлшекейдің барлық баласы да домбыра ұстап, күй шерткен. Солардың ішінде

Қарабала мен Дәнебектің өнері ерекше болған. Қуғын - сүргінді көп көріп, жүрегі шайлыққан Дәнебек күйді онаша тартады екен. Жылдар бойы қанына сіңген осы әдет кейін келе қызғаншақтыққа ұласқан сыңайлы. Әкесінің барлық күйін жете меңгерген Дәнебекті Әлшекей мұрасының *негізгі* мұрагері ретінде қарастыруға болады. Дәнебекұлы Сейсенбай мен Жидебай, яғни Әлшекейдің немерелері ата жолын қуып, күй шертуді кәсіп қылған. Бірақ Сейсенбай әке өнерін бойына сіңіріп өскенмен жастай дүние салды. Сөйтіп баба мұрасын келесі ұрпаққа жеткізу міндеті Жидебайдың пешенесіне жазылды. Сол жүкті ол үлкен жауапкершілікпен орындады да. Жидебай ақсақалды 75 жасында алғаш рет көрдік. Салмақты сөздерімен және нағыз күйшіге тән паңдылықпен атасының бірнеше күйін тартып, әңгімесін айтып берді. Салалы саусақтары домбыра мойнында еркін көсіледі. Алдында отырған карт па әлде қылшылдаған жас па, білмейсің! Шіркін, ертерек кездесер ме едік. Қазіргі ойыны осы болғанда, жас күніндегі домбырашылық шеберлігін көз алдыңызға елестете беріңіз. Кезек бізге келгенде, Әлшекейдің бірнеше күйі орындалды. Дәнебектің келіні, кезінде өнеріне тәнті болған Жидебай ақсақалдың үйіндегі жеңгеміздің:

- Мына баланың домбыра тартысы – атамыздың ойынына келеді екен, – деп ағынан жарылып айтқан сөздеріне бір марқайып қалдық. Жидебайдың өз баласы Оралбай домбыра тартуды кәсіп қылмаған, бірақ біршертері бар екен. Қанында бар күйшілік Жидебай ақсақалдың немере-шөберелерінен бе, әйтеуір бір ұрпағынан көрінеді деп үміттенеміз.

2. Сикымбайдан Бектібай туады. Бектібайдан Әлшекей, Туматай, Кержан өрбиді. Туматайдың баласы Кенжетай Әбдіқадыр Әбдіхалықовты шәкірті қылады. Кенжетай домбыраны солақай тартқан. Ұстазының «солақайлығы» Әбдіқадырға ауысқан сыңайлы.

Ең алғаш Әлшекей күйлеріне деген қызығушылықпен, жалпы Сыр өңірі күйшілерін зерттеп, экспедицияға шығуды 90-шы жылдарда қолға ала бастадық. Өнері бар деген кісілерді аудио және бейне таспаға түсіргенде олар алғашқыда сәл қысылып, бар білгенін толық ақтармайды. Қазанғап күйші 62 тармақты Ақжелен күйлерінің басын ең бірінші «Күй шақырғыш Ақжеленмен» бастаған. Сол сияқты, дерек берушілерді әңгімеге тартып, әуелі өзінді таныстырып, қандай өнерің бар екенін көрсетуге тиістісің. Кезінде бабаларымыз өз өнерлерін кейінгі ұрпаққа аманаттап қалдыру үшін ең алдымен шәкірт таңдаған. Таңдаған ізбасары оның өнерін жалғастыруға лайық па әлде жоқ па? Бұл ұстаз үшін өте маңызды болған. Жеке өз басымнан өткен осындай

оқиғаға тоқталғым келеді.

1994 жыл. Құрманғазы атындағы консерваторияның студентімін. Қызылорда облысы Жанақорған ауданының Өзгент ауылында тұратын дәстүрлі күйші, атақты Әлшекейдің күйлерін орындаушы Әбдіқадыр Әбдіхалықовты іздеп тұңғыш экспедицияға шықтық. Қасымда бір топ өнерлі жігіттер бар. Амандасып, танысып шәй үстінде келген мақсатымызды айттық. Әбдіқадыр ақсақал менің күй тартуымды сұрады. Бірақ өзі домбыра ұстамады. 30-шақты күйден кейін, шалысымды байқаған соң ғана қолына домбырасын алып, Әлшекейдің өзі білетін барлық күйлерін аңыздарын айта отырып, бабына келтіріп орындады. Біз ұнтаспаға жазып алдық. Осылай басталған таныстықтың аяғы ұстаз бен шәкірттің байланысына жалғасты. Қазақы дәстүрмен мені «өкіл бала» қылды. Осы кездесу мен үшін үлкен сын және үлкен жауапкершілік еді. Болашақта өнер зерттеушісі мамандығын қалауымызға септігін тигізгені анық. Ұстазымның аманатымен Әлшекей бабаның қолда бар күйлерін нотаға түсіріп, ақырында «Сыр сүлейі – Әлшекей» атты күйлер жинағы жарық көрді [3].

3. Әлшекеймен замандас Бөпе күйшінің тарихта аты қалғаны мәлім. «Бөпемен бес тартыс» цикл күйлерін соған арнаса керек. Өкінішке қарай, бұл күйлер бізге жетпеген. Бөпеден Ибаш Өткелбайұлы үйренеді де, Ибаштан Тынысбек Дүйсебекұлы Әлшекей күйлерін меңгереді. Тынысбектің мамандығы экономист болса да, күй тартуда алдына жан салмайды. Өз жанынан да күйлер шығарады. 1996 жылы кездескенімізде ағамыз нағыз «бабында» екен. Әлшекейдің бірнеше күйін зырылдататып, зулатып өзіндік мәнерінде ерекше сезіммен орындап берген еді. Бұл Әлшекей мұрасы орындаушыларының тағы бір тармағы болып табылады.

4. Мұсабай, Мұстафа, Бекмырза, Айсын, Нұрыш, Жаманқұл, Ақбота Әлшекеймен замандас өнер иелері. Осы кісілердің ұрпақтары Зейнабиден Мұсабаев, Аман Жаманқұлов, Бәден Айсыновтардың еңбектері ерекше. Зейнабиденнің орындауында Құрманғазы атындағы Ұлттық консерваториясының

фольклор кабинетінде, Аманның орындауында Қызылорда облыстық радио қорында Әлшекей Бектібайұлының бірнеше күйлері сақтаулы. Сауатты музыкант, ұстаз Б.Айсынов өзі басқаратын Жанақорған аудандық халық аспаптары оркестрімен Әлшекейдің бірнеше күйін орындатқан.

Осы аталған өнерпаздардың арқасында бір-неше ұрпақ арқылы бізге жеткен «алтынның сынығындай» Әлшекейдің күйшілік мұрасын насихаттау біздің парызымыз. Әлшекей күйлерін меңгеруді Қызылорда қалалық балалар саз мектептерінің, Қазанғап атындағы музыкалық колледждің және Қорқыт Ата атындағы мемлекеттік университетінің музыка факультетінің оқу бағдарламаларына енгізіп, жиі орындап тұрса өскелең ұрпақтың құлағына сіңе берер еді.

Бабамыздың 160 жылдығы қарсаңында аудандық, облыстық деңгеймен шектелмей Республика көлемінде Әлшекей Бектібайұлы атындағы домбырашылардың байқауларын өткізетін уақыт жетті деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Ақселеу Сейдімбек*. Қазақ әлемі. Алматы: Санат, 1997. 32 б.
2. *Садық Тұрал*. Қорқыт Атаның айналасында бас қостық // ZAMAN-Қазақстан. 1998. 20 ақпан. 13 б.
3. *Нұрымбетов Е.* Сыр сүлейі – Әлшекей. Алматы: «Исламнұр», 2005.